

SUBJECT COMMONALITY IN TRAVELOGUES

Khulkar Ne'matova

Lecturer

Jizzakh State Pedagogical University

Jizzakh, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: travelogue, travel document, adventure, travel, Uzbek literature, world literature, educational novels, hypocrites, Indian land, sea route.

Received: 06.10.22

Accepted: 08.08.22

Published: 10.08.22

Abstract: This article serves to achieve a number of scientific, geographical and economic objectives, organized at different times due to the high interests in the country of India, to date, a comparative analysis of the purpose of each trip, experience and conclusions from the trip, such as a "travel agreement", "trip", "daily" or "report", is discussed.

САФАРНОМАЛАРДА МАВЗУ МУШТАРАКЛИГИ

Хулкар Неъматова

ўқитувчи

Жиззах давлат педагогика университети

Жиззах, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: сафарнома, саёхатнома, саргузашт, сайр, ўзбек адабиёти, жаҳон адабиёти, маърифий роман, мутафаккирлар, хинд диёри, денгиз йўли.

Аннотация: Ушбу мақолада турли даврларда биргина манзил – Ҳиндистон ўлкасига бўлган қизиқишнинг юқорилиги сабаб уюштирилган бир қатор илмий, географик ҳамда иқтисодий мақсадларни амалга оширишга хизмат қилган, бугунги кун учун эса муҳим тарихий аҳамиятга молик бўлган оламшумул саёхатлар хусусида сўз юритилиб, ҳар бир сафарнинг мақсади, сафардан олинган тажриба ва хулосаларнинг “саёхатнома”, “сафарнома”, “қундалик” ёки “ҳисобот” каби кўринишлардан бирида ёзилганлиги бир қатор маълумотлар мисолида қиёсий таҳлил қилинган.

ОБЩНОСТЬ ТЕМЫ В РАССКАЗАХ О ПУТЕШЕСТВИЯХ

*Хулкар Нематова**преподаватель**Джизакский государственный педагогический университет**Джизак, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: рассказ о путешествии, проездной документ, приключение, литература, романы, лицемеры, морской путь.

Аннотация: Данная статья служит для достижения ряда научных, географических и экономических целей, организованных в разное время из-за высокого интереса к стране Индия, на сегодняшний день обсуждается сравнительный анализ цели каждой поездки, опыта и выводов из поездки, такие как «соглашение о путешествии», «путешествие», «ежедневно» или «отчет».

КИРИШ

Шарқ ёки ғарб давлатларининг сайёҳлари бўлишидан қатъий назар амалга оширилган ёки режалигича қолиб кетган саёҳатларнинг деярли кўпчилиги сирли ва ўзига мудом чорлагувчи афсонавий хинд диёри – Ҳиндистонга боришни мақсад қилган эди. Саёҳатларнинг курукликда ёки денгиз йўли орқали, уловдами ёки пиёда боришдан қатъий назар, йўл машаққатларини англаган ҳолда амалга оширилаверган. Баъзан сафарларнинг омадсиз ва натижасиз якунига қарамай, қайта ва қайта янги марраларни кўзлаб яна сафарга чиқиладельган. Мавжуд хариталарга йўл-йўлакай ўзгартиришлар киритиб кетилган. Айнан хариталарда номаълум бўлиб турган ерларни топиш ва атрофлича бунга аниқлик киритиш учун аниқ мақсад билан отланган экспедицияларнинг кўпчилиги муваффақиятга эришган. Агар ушбу экспедицияларнинг сафар кундаликларини ёки ҳисоботларини мавжуд манбаларга таяниб кўздан кечирсак, уларнинг Ҳиндистон ўлкаси билан боғлиқ маълумотларни билишга ва ўрганишга қизиқиш катта бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу бизга география фанининг тараккий этишида ўзининг муносиб ҳиссаларини қўшган бир қатор сайёҳ-олимларнинг буюк хизматларидан маълумдир. Шу боисдан ҳеч иккиланмай, Ҳиндистон сафари буюк географик кашфиётларнинг очилишига сабабчи бўлган, дея айта оламиз. Аммо фақат шу билан чекланилмаган. Ҳиндистон саёҳатининг биз юқорида таъкидлаган илмий қарашлардан ташқари, бадий адабиётдаги сафарнома жанрининг такомиллашувида ҳам аҳамияти юксак бўлган. Бежиз бу хусусда гап очилмади. Боиси, бизнинг сўз юритмоқчи бўлган мавзуимиз ҳам бевосита шу мавзуга алоқадордир.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ўрта асрнинг буюк олими, мутафаккир Абу Райҳон Бериунининг машҳур асари “Китобу фи таҳқиқи мо лил хинд мин маъқулатин мақбулатин фил ақли ав марзулатин”

(“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби”) нинг қисқача номланиши “Таҳқиқу мо лил Ҳинд” (“Ҳиндистонга оид таҳқиқлар”) китобининг янада оддийроқ ва соддароқ номи “Ҳиндистон” бўлиб, у ҳинд ўлкасининг ўзига хосликларига бағишланган. Ушбу асарни инглиз тилида нашрга тайёрлаган ва унинг олимлар орасида танилишига ўз ҳиссасини қўшган Эдуард Захау “ҳиндшуносликда Берунийга тенг келадиган бирор олимнинг на ундан олдин ва на ундан кейин бўлганлигини билмаймиз”[6. 7], дея юксак таъриф беради. Бу бежизга эмас, негаки, “Беруний Ҳиндистон ҳақида гапирар экан, ... дуч келган ҳар бир воқеликларга ақлий ҳамда илмий ёндашади, ҳиндларгагина хос бўлган-у, аммо бошқа халқларга ғайри одатийдек туюлувчи ҳодисотларга бетарафона қараб, ундай одатларнинг келиб чиқиш сабабларини ахтаради ва унинг тубига етиб шарҳлайди. Шу сабабдан ҳам у таъкидлаб, бу китоб тортишиш учун ёзилган китоб эмас, бу китоб ҳиндлар сўзини ўзгартирмай, рўйи рост ҳикоя қилиш китобидир”[6.12],-дейди. Тўғри, асар илмий нуқтаи назардан тўлақонли ўрганилган ва шу мақсадда фойдаланиб келинмоқда. Беруний “Ҳиндистон” асарини ёзишда ўзининг кун тартиби, мақсадлари ва уларга эришиш истаклари, ҳис-туйғулари ҳақида ҳеч бир сўз демайди, кўрган-кечирганлари хусусида илмий фикр бериб ўтади, холос. Сафарнома жанрига хос асар деб қаралмаслигининг ҳам боиси балки шундадир. Аммо, Берунийнинг ушбу асари гарчи саёҳатнома жанри нуқтаи назаридан Ҳиндистон саёҳатига бағишланган асар бўлмаса-да, асарнинг ҳар бир сатридан сайёҳ кўзи ва нигоҳи ила кўриб ёзилган ва билдирилган фикр-мулоҳазалар орқали саёҳатнома жанрига хос айрим мулоҳазаларни учратиш имконини беради. Мазкур асар маълумотларни таҳлилий тарзда берилиши юзасидан “Бобурнома”ни эслатиб юборади, бунинг боиси, ўша мамлакат билан боғлиқ ҳар бир жиҳат ҳақида алоҳида тўхталиб ўтилган. Келтирилган маълумотларни у қайси (тилшунослик, адабиётшунослик, география, астрономия, диний назарияси) соҳага оидлигидан қатъий назар далиллар орқали исбот этган, айримларини эса кимдандир эшитганини ҳам рўйи-рост айтиб ўтган. Шу туфайли ушбу асарнинг фанга маълум бўлган бир қатор илмий жиҳатлари қаторида унинг сафарнома жанрига хос томонларини ҳам эътироф этишга асос бўла олади.

Жаҳон маданияти ва тафаккурига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган буюк араб сайёҳи Ибн Баттутанинг мақсадли ва самарали сафарларидан бири Ҳиндистон томонга уюштирилган эди. Сафар ҳақида у ўзининг “Саёҳатнома” (Тухфат ан-нуззор фи ғаройиб ал-амсор ва ажоиб ал-асфор) асарида, сайёҳ сифатида қуйидагилар тўғрисида батафсил сўз юритади: “Дехли майдони кенг, иморати кўп шаҳар. Ҳозирда у бир-бирига туташ тўртта шаҳардан иборат. Биринчисининг номи Дехли.... У беш юз саксон тўртинчи сана (1188 йил) да фатҳ қилинган; иккинчиси Сирий бўлиб (у “Дорул-халифа” деб ҳам номланади), ...

учинчиси Тўғлуқобод ..., тўртинчиси Жаҳонпаноҳ” [4.410]. Ибн Баттута фикрини давом эттириб шаҳарнинг дарвозалари ва уларнинг қандай ва нима учун шундай номланганлиги ҳақида ҳам тўлиқ маълумот беради. Аҳамиятлиси, жуда кўп ва энг муҳим маълумотларни тақдим этишда бевосита тарихий далиллар билан асослаб кетади. Ушбу саёхатнома ўзининг бениҳоя пухта ва мукамал ёзилганлиги билан ажралиб туради. Ибн Баттута ўз саёхатининг ҳар бир мамлакат хусусидаги фикрларини алоҳида бобларга ажратиб, мавзулаштириб, аниқ ва тушунарли тарзда китобхонга тақдим этганлиги боис ҳам ҳанузгача ўзининг қадрини йўқотмай келмоқда.

Буюк Соҳибқирон Амир “Темурбек Ҳиндистонни эгаллаб, сўнгра у ердан чиқиб кетганидан буён Бҳира, Хушоб, Чаноб ва Чиниват каби бир неча вилоятлар Темурбек авлодининг яқинлари ва уларга тегишли кишилар тасарруфида эди” [1.169]. Амир Темурнинг муносиб авлоди бўлмиш Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг Ҳиндистонни забт этиши билан боғлиқ воқеаларини: “Ўша йилдан то тўққиз юз ўттиз иккинчи (1526) йилгача Ҳиндистонни эгаллашга астойдил киришиб, етти-саккиз йил ичида беш марта кўшин тортдик. Бешинчи сафар Тангри таоло ўз фазлу карами билан Султон Иброҳимдек душманни қаҳр-у ғзабига олиб яқсон этди, Ҳиндистондек катта мамлакатни бизга муяссар қилди ва бўйсундирди” [1.202], - дея хотирлайди. Одатда, сайёхатни хуш кўрувчи инсонларда бирон ўлкага ташриф этиш учун астойдил ният пайдо бўлгач, орзу-истакларни рўёбга ошириш истаги уларга тинчлик бермайди. Мирзо Бобурнинг Ҳиндистон томон сафари эса оддий сайёҳларнинг саёхатидан фарқ қиларди. Агар таъбир жоиз бўлса, ушбу Ҳиндистон сафари тақдирнинг аёвсиз зарбаларида товланиб, машаққатли синовларидан мардона ўтиб, янги дунёқараш ва улкан мақсадларни ўзида жам этган шоҳ Бобур учун имкониятлар эшигини очувчи умид сафари бўлди. Турфа ажойиботларни ўзи учун кашф этиш асносида, нигоҳи тушган манзарани, воқеликни, шахсларни, кўйинги, эътиборга молик жиҳатларни китобхон учун ҳам қаламга олди. Ҳар бири ҳақида кенгроқ тўхталиб, шарҳлашга-да имкон топди. “Бобурнома”нинг асрлар оша китобхонларнинг диққат-марказида бўлишининг асосий сабаби ҳам унинг мукамал ёзилганлигидадир. Француз олими Лен Пуул таъбири билан айтганда: “Бобурнинг биографик асар ва адабиёт борасида тутган ўрни унинг дадил саргузаштлари ва фаолияти билан, буларни ҳикоя қилган ажойиб мемуарлари билан белгиланади” [7.673]. Беҳисоб юксак таърифларга муносиб кўрганимиз “Бобурнома”да ҳам сафар таассуротлари ўта кўтаринки кайфиятда, айрим ўринларда эса муаллифнинг дардли изтиробларини ҳам ошкор этган ҳолда мемуар тарзда акс эттирилган.

“Дунё тарихида амалга оширилган саёхатлар ва улар натижасида юзага келган асарлар инсоният ривожининг турли даврлардаги йўналишларини белгилаб берган” [3.3]. Биргина хитойлик дипломат ва сайёҳ Чжан Цяннинг Хитойдан Ўрта Осиёга уюштирган сафари

натижасида “Буюк ипак йўли”дек савдо йўллари очирилишига улкан ҳисса қўшган. Чжан Цяннинг Ҳиндистонга қилган саёҳати натижасида “Сайёҳ босиб ўтган мазкур йўналиш Хитойни Ганга водийси билан боғлайдиган асосий йўлга” [3.13] айланади. Чжан Цян сафарлари давомида тўплаган маълумотларни ҳисобот шаклида хитойлик тарихчи Сима Сзын томонидан ёзиб қолдирилган.

Бир қанча изланишлар шуни кўрсатадики, XVIII асрда татар адабиётида саёҳатномалар ёзиш ривожланган бўлиб, Исмоил Оғанинг “Ҳиндистон ва Арабистонга саёҳат” асари шулар жумласига кириб, унда шоир Ҳинд ва Араб мамлакатларидан олган таассуротларини шеърий усулда баён этган.

Андижондан Ҳиндистонга автомобилда сафар қилишни мақсад қилган “Бобур изидан” номли халқаро илмий экспедиция 1992-йилда ўнлаб давлатлар сари илк сафарини уюштирди. Экспедиция раҳбари Зокиржон Машрабов навбатдаги экспедиция хусусида тўлқинланиб қуйидагиларни баён этади: “Ҳиндистон бўйлаб сафаримизнинг энг қувончли воқеаларидан бири,...- бобурийлар авлоди Лайло Уммахони ва унинг ўғиллари Зиёвиддин, Масиҳиддин Тусийлар билан учрашувимиз бўлди. Табаррук хонадонда меҳмон бўлиб, шу нарсани англадикки, улар аждодларига нисбатан ўз эътиқод ва садоқатларини сақлаб қолишган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан тортиб ўзларигача бўлган шажараларини яхши билишар экан” [2.266]. Бундан ташқари Шоир Қамчибек Кенжа ҳам ушбу экспедиция аъзоси бўлиб, сафар кундалигининг энг сермазмун қисми Ҳиндистон ўлкаси билан боғлиқлиги сабаб, унга “Ҳинд сориға” дея ном беради. Ушбу сафарнома ўзбек адабиётида сафарнома жанрининг қайта жонланиши ва янгича қиёфа касб этиши билан аҳамиятлидек, назаримда. Негаки, ушбу сафарноманинг китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинганлиги, шу сабаб кейинги сафар таассуротларининг ҳам бир қатор туркум китоблар шаклида тақдим этилиши, фикримизни далиллайди. Буюк ёзувчимиз Пиримқул Қодиров таъбири билан айтганда: “Қамчибек Бобур номли халқаро экспедициянинг учинчи дафъа ташкил этилган ва жуда яхши самара берган сафарида иштирок этади. Асар кундалик шаклида ёзилган. Унда тасвирланган саргузаштлар, енгил ўтилган қийинчиликлар, янги-янги ўлкалар ва мамлакатлар манзараси ўқувчини астойдил қизиқтиради. Айниқса, Дехли, Агра, Ҳирот, Машҳад, Калкутта, Лохур, Ҳайдаробод, Хайбар доволандан ўтиш ва бошқа кўпгина боблар таъсирли ёзилган” [5.6].

Қамчибек Кенжанинг бир қатор сафарномалари ҳамда Хайридин Султоннинг “Бобурийнома” ма’рифий романларида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асаридан илҳомланиб ёзилган жумлаларни учратамиз, қолаверса, услуб яқинлиги ҳам кўзга ташланади. Бундан ташқари, кўплаб мамлакатлар тасвири, халқларнинг урф-одатлари, атроф-муҳитга бўлган муносабатларни баён этишда ҳам “Бобурнома”га қиёслов яққол

сезилиб турилади. Бунинг натижасида эса “биз тарихнинг беш аср давомидаги ҳаракати ва ўзгаришлари ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз. Айни вақтда, Бобур Мирзо асарлари бугунги кун учун ҳам олий бир ҳақиқат мезони бўлиб хизмат қилишига ишонамиз” [5.6]. Сафар тафсилотларини жамлаб доимо ҳам айнан сафарномалар ёзилмаган. Сафардан кўзланган мақсадга кўра ҳар бир соҳага оид маълумотлар турлича йўналишда ёзилган бўлиб, баъзан улар илмий асар мақомини олган бўлса, айрим ҳолларда эса оддий ҳисобот кўринишида қолаверган. Шунини ҳам таъкидлаш ўринлики, ҳисобот шаклида ёзилган сафарда қўлга киритилган маълумотларнинг кўпчилиги буюк географик кашфиётларнинг очилишига сабаб бўлган. Буни биз биргина Чжан Цяннинг саёҳатлари битилган сафар ҳисоботи мисолида инсониятнинг у ёки бу соҳасининг ривожидан сафар кундаликлари (ҳисоботи)нинг ўрни бекиёс эканлигига гувоҳ бўлдик.

Жаҳон, жумладан, рус адабиётшунослигида сафарномаларнинг табиати, жанр хусусиятлари, тадрижи ва такомили С. В. Сботова, К.А. Панцеров, В.А. Михайлов, Н.А. Громова, О.М. Скибина, В.А. Шачковаларнинг бир қатор салмоқли тадқиқотларида ўрганилган. Ўзбек адабиётшунослигида сафарномалар ва уларнинг тараққиёт тенденциялари, назарияси, сайёҳ-муаллифнинг адабий-эстетик, ижтимоий-маърифий қарашлари, таҳлил ва талқин масалаларини ўрганишга бағишланган алоҳида тадқиқотлар Х.Жалилова, шунингдек, адабиётшунос олим И.Ғафуров, А.Расулов, У.Норматов, С.Содиқ, Б.Карим ва А.Нурматовнинг сўнги йиллар сафарномаларининг етакчи хусусиятлари, сайёҳ-муаллиф дунёқараши ва сафарномаларнинг бадиий хусусиятларига бағишланган илмий мақолалари мавжуд.

Жаҳон ва ўзбек сафарномаларини тадқиқ этишда бир қанча илмий мақола ва рисоаларнинг ўзаро қиёсан ўрганилиши натижасида, тадқиқотимизда таҳлил этилаётган асарларнинг сафарнома жанрига хос бўлган хусусиятларига кўпроқ эътибор қаратилди. Берунийнинг “Ҳиндистон” асари сафарнома жанрига мансуб эканлиги ҳар бир саҳифасидан англашилиб туради. Гарчи муаллиф ҳар бир кунни саналар билан, кўрган-кечирганларини тўлиқ тафсилотлар билан изоҳламаган бўлса-да, унинг ҳинд халқига оид қарашлари ва тасаввурларининг кенгайишида ўлка бўйлаб кезишларнинг хулосавий яқунлари сабаб ушбу асар яратилгандек, назаримизда. Бу ҳақда эса муаллифнинг ўз сўзларидан жавоб топгандек бўламиз: “Хабар кўз билан кўргандек бўлмайди, деган кишининг сўзи жуда тўғридир. Чунки кўриш кўринган нарсанинг ўзи бор пайтида ва ўз жойида турганида қаровчи кўзининг уни учратишидан иборатдир”. Демак, муаллиф ўз нигоҳи гувоҳ бўлган воқелик ҳақидагина ўрганган, ёзган ва муносабат билдирган, дея айта оламиз. Бу эса айни сафарномаларга хос хусусиятдир.

Биз танишиб чикқан саёхатномаларда ҳар бир сайёхнинг мақсадлари ва сафарларида муштараклик бор. Ҳиндистоннинг ўзига хос иқлим шароити, такрорланмас урф-одат ва анъаналари мудом эътибор марказида бўлиб келмоқда. Ушбу ўлкага ташриф буюрувчи сайёх ўзи учун муҳим деб билган жиҳатларни ахтаради ва қайд этиб боради. Шу йўсинда сирли мамлакатнинг у ёки бу ўзига хосликлари ҳақида маълумотларга эга бўлиб бораверади. Бугунги кунга қадар мавжуд бўлган сафар чизгилари ёки ёдномаларида инсониятнинг қизғин тарихи битиб борилганлигининг гувоҳига айланамиз. Қайси соҳа вакили бўлмайлик сафарномалар қаъридаги мислсиз маълумотлардан маънавий, илмий озуқа олиб, дунёвий илмга эга бўлиб бораверамиз. Юқорида келтирилган маълумотлар асосида шуни айтиш ўринлики, сафарномаларнинг пайдо бўлишида элчилар, математиклар, географлар ўз соҳалари ривожига амалга оширган бир қатор саёхатлари муваффақиятли кечган. Айнан Ҳиндистон сафари деярли барча сайёхлар шарофати ила ўз мамлакатлари билан ҳамдўстлик ришталарини боғлаш ва мустаҳкамлашга асос бўлиб хизмат қилганлигини келажак авлодларга етказишда ҳам сафарномаларнинг ўрни беқиёсдир: “Темурийзодалар ҳинди ва мусулмон маданиятининг узвий алоқасига асос солдилар. Бу фикримга “Ганга ва Жамна” исбот бўла олади” [2.269].

ХУЛОСА

Демак, сафарномалар шунчаки йўл хотиралари ва ҳайратларини ифода этувчи оддий кундалиқлар эмас, балки тарих ва келажакни боғловчи жонли ва ҳароратли воқеаларнинг фавқулодда гувоҳи бўлган асарлар дея айта оламиз. Шу билан биргаликда сафарномаларининг илмий, тарихий, бадий ҳамда маърифий аҳамияти ҳам юксак эканлигини таъкидлаш ўринлидир. Зеро, ҳар бир сафар бу янги оламга янгича нигоҳ ташлаш, тасаввур дунёсини бойитиш, сир-синоатлар-у жумбоқларга ечим топиш онларини инъом этади. Сафарнома жанри такомилида ҳар бир сафар битигининг ўз ўрни ва аҳамияти беқиёс бўлиб, буни бир қанча йўналишларда ўрганиш ва тадқиқ этиш келажакдаги муҳим вазифалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. “Ўқитувчи” НМИУ, 2002 йил, 334 бет.
2. Хайридин Султон. Бобурийнома. Т.: “Шарқ”, 1997 йил, 416 бет.
3. К.Гадоев, С.Бердиева. Жаҳонгашта сайёх олимлар. Т.: “Ўзбекистон”, 2011 йил, 272 бет.
4. Ибн Баттута. Саёхатнома. Т. Шарқ, 2012 йил, 688 бет.
5. Қамчибек Кенжа. Ҳинд сориға. Сафарнома. Т., “Шарқ” НМКБТ, 2000 йил, 352 бет.
6. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Т.”Фан”, 1965 йил, 538 бет
7. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Т., “Ўқитувчи”, 1965 йил, 742 бет.